

Доповідна записка
«Про стан та проблеми надання психологічної допомоги суб'єктам освіти в умовах антитерористичної операції на сході країни»

Потрясіння, які переживає українське суспільство протягом останнього року, вкрай складна політико-економічна ситуація зумовлюють необхідність психологічної допомоги як окремим дітям, так і цілим соціальним групам. Слід зазначити, що українські психологи зіткнулися з означеною реальністю раптово, не маючи відповідної спеціалізованої підготовки. При цьому досвід зарубіжних психологів з питань переживання психотравмівних подій, який активно використовувався для розроблення шляхів психологічної допомоги постраждалим, не зміг вирішити усіх завдань, які постали перед українськими фахівцями. У ході практичної діяльності стало зрозумілим, що в Україні маємо особливу соціальну, ментальну та психологічну специфіку, яку необхідно вирізняти та враховувати. Саме за таких умов психологам-практикам та науковцям важливо було реагувати швидко, професійно та узгоджено.

У Національній академії педагогічних наук України проблемою психологічної допомоги суб'єктам освіти в умовах антитерористичної операції на сході країни найбільшою мірою опікуються три установи: Інститут психології імені Г.С. Костюка, Інститут соціальної та політичної психології, Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи.

Інститутом психології імені Г.С. Костюка НАПН України в березні 2014 р. було створено Кризовий центр медико-психологічної допомоги (далі – Кризовий центр). Його мета полягала, з одного боку, у наданні безпосередньої психологічної допомоги постраждалим унаслідок психотравмівних подій, а з другого – у проведенні психогігієнічної та навчально-методичної роботи серед волонтерів-психологів.

Діяльність співробітників Кризового центру здійснювалася у трьох напрямках:

1) надання практичної психологічної допомоги постраждалим внаслідок кризових травмівних подій, а саме: тимчасово переміщеним особам (вимушеним переселенцям) з Криму та східних регіонів України; військовослужбовцям, що поранені чи зазнали психологічних травм в зоні АТО;

2) організація науково-психологічної та практичної допомоги Збройним силам України, зокрема проведення профілактичної та реабілітаційної роботи з військовослужбовцями у зоні АТО та з членами їх сімей;

3) здійснення навчально-методичної роботи, яка передбачає проведення семінарів, тренінгів, балінтовських і супервізійних груп для волонтерів-психологів та представників інших «допоміжних» професій (соціальних працівників, педагогів, шкільних психологів, медичного персоналу); розроблення

програм, методичного інструментарію, методичних рекомендацій і посібників для роботи з різними категоріями постраждалих.

Відразу після створення Кризового центру було організовано відбір та навчання волонтерів для практичної роботи з постраждалими (30 осіб) і для роботи на «Телефоні довіри» (44 особи). Одночасно було відкрито гарячу лінію «Телефон довіри» з цілодобовим чергуванням волонтерів (три лінії, зручні для запам'ятовування номери, основні мобільні оператори). Це дало змогу розпочати активне надання психологічної допомоги постраждалим. За період з лютого 2014 р. по лютий 2015 р. консультантами Кризового центру надано 440 консультацій, а службою гарячої лінії «Телефон довіри» прийнято 2680 звернень. Окрім роботи в самому Кризовому центрі, співробітники Інституту психології також працювали у складі мобільних груп.

Психологічна кризова допомога переселенцям з Криму та сходу України стала одним із пріоритетних напрямів практичної роботи Кризового центру. Головні завдання психологів Кризового центру, враховуючи специфіку виявлених у переселенців психічних станів і психологічних проблем, полягали в: 1) сприянні психологічній адаптації вимушених переселенців, опрацюванні важких стресових станів та допомозі у сприйнятті змін, асиміляції отриманого досвіду і створенні нових життєвих перспектив; 2) сприянні соціальної адаптації, тобто допомозі переселенцям в адаптації до місця переїзду та нового середовища.

Робота з переселенцями проходила переважно в приймальному пункті переселенців (м. Київ, вул. Комарова, 7), а також у санаторіях, де їх тимчасово розміщували (м. Бровари, санаторій «Метро», Пуща-Водиця, санаторії «Супутник-1», «Супутник-2», «Джерело»). За весь період роботи було надано допомогу 487 сім'ям.

У дітей переселенців виявлено таку характерну специфіку станів та психологічних проблем: тривога, страхи, збіднення емоційних реакцій, агресивна поведінка; симптоматичне витіснення травмивних подій (ознаки ейфорії: бурхлива, невмотивована радість, підвищена мовна активність тощо); розпач, порушення сну та апетиту.

Основне завдання при роботі з такими дітьми полягало в подоланні наслідків перебування в стресовій ситуації та запобіганні розвитку посттравматичних розладів. Для його розв'язання проводилася робота як з близьким оточенням дитини, так і з нею самою.

Основні форми роботи: індивідуальне консультування, групова і сімейна психотерапія. Основні засоби: методи тілесно-орієнтованої, когнітивно-поведінкової, кататимно-імагінативної психотерапії та арт-терапії.

Важливим напрямом роботи Кризового центру стало проведення навчальної та психогігієнічної роботи з волонтерами, а також розроблення дієвого методичного інструментарію, методичних рекомендацій і методичних посібників.

Роботою було охоплено такі групи волонтерів: психологи-психотерапевти, волонтери – представники інших допоміжних професій (соціальні працівники, педагоги, шкільні психологи), медичні працівники (лікарі, медичний персонал), волонтери з різних благодійних фондів та громадських організацій (наприклад, «Крим-SOS»).

Діяльність усіх груп волонтерів та медичних працівників спричинила виникнення у них вікарної (опосередкованої) травматизації та емоційного вигорання, що, зокрема, виявилось у появі таких характерних реакцій: страх зустрічі із важко постраждалими, «емоційне оніміння», депресивні епізоди, спроби звинувачення постраждалого або намагання зайняти щодо нього позицію «рятівника», знецінення себе, роздратування, розгубленість тощо.

З метою профілактики та опрацювання таких станів у волонтерів в Кризовому центрі здійснюються: 1) тематичні семінари та тренінги по роботі з травмою, посттравматичним стресовим розладом, принципами та методами кризового консультування (проводяться як фахівцями Кризового центру, так і тренерами з інших міст України та зарубіжних країн; усього проведено 63 заняття); 2) постійно діючі групи підтримки для волонтерів-психологів, представників інших «помічних» професій та консультантів «Телефону довіри»; такі зустрічі проходять 1 раз на тиждень (проведено близько 40 занять); 3) балінтовські та супервізійні групи для психологів-консультантів та психотерапевтів, що проходять 1 раз на 2 тижні (22 зустрічі – «Телефон довіри», 20 – психологи-консультанти та психотерапевти). Психологи Кризового центру проводять також навчальні семінари та тренінги для фахівців інших закладів і центрів по роботі з постраждалими. Зокрема, у місті Києві проведено 26 науково-практичних семінарів, в інших містах України – 7 (Миколаїв, Шостка, Бровари, Вінниця, Чернігів тощо).

Отримані на основі спостережень та результатів практичної роботи дані знайшли відображення у виданому методичному посібнику «Психологічна допомога постраждалим унаслідок кризових, травмивних подій».

Систематично надають психологічну допомогу суб'єктам освіти та іншим категоріям населення науковці **Інституту соціальної та політичної психології НАПН України** (далі – ІСПП). З лютого 2014 р. в ІСПП діє Методичний реабілітаційний центр (далі – Центр), до роботи якого залучено на волонтерських засадах понад 80 % наукових співробітників. У його роботі беруть участь також представники громадських організацій, висококваліфіковані зарубіжні психотерапевти.

Центр працює за трьома основними напрямками: навчально-методичним, консультаційно-терапевтичним та інформаційно-просвітницьким. У межах першого напрямку ведеться робота з практичними психологами, працівниками соціальних служб та волонтерами, що надають психологічну допомогу постраждалим та їхнім сім'ям, опікуються питаннями психологічної підтримки дітей, учителів і батьків. При цьому вирішується двоєдине завдання: з одного боку – підвищити рівень кваліфікації згаданих категорій фахівців та волонтерів, оснастити їх методично, з другого – допомогти їм у подоланні наслідків емоційного вигорання, відновленні власного психологічного ресурсу. За рік роботи Центру для них проведено близько 90 навчально-практичних, тренінгових і психотерапевтичних заходів (у т.ч. 10 багатоденних та 8 виїзних) загальною тривалістю майже 500 годин, якими охоплено понад 700 осіб. Підготовлено й апробовано 7 навчальних програм спецкурсів з підвищення кваліфікації (додаток 1), видано методичний посібник «Арт-терапія в роботі з травмою».

На запит Печерської райдержадміністрації м. Києва розроблено типову комплексну програму «Актуальні психологічні виклики і конструктивні засоби розв'язання соціальних проблем, пов'язаних з наслідками АТО» для підвищення кваліфікації працівників органів управління освітою, практичних психологів та соціальних працівників, за якою у серпні – листопаді 2014 р. проведено навчання (без відриву від виробництва) фахівців Печерського району м. Києва. Після незначного доопрацювання програма може бути рекомендована для широкого впровадження в інших регіонах держави.

Другий, консультаційно-терапевтичний, напрям діяльності Центру охоплює форми роботи безпосередньо з постраждалими. За зверненнями громадян у приміщенні ІСПП щомісячно надається близько 50 очних консультацій, налагоджено телефонне консультування в нічний час доби (спільно з волонтерською всеукраїнською службою телефону довіри), проводяться виїзні консультації для поранених у зоні АТО, індивідуальна робота з переміщеними особами та їхніми дітьми, семінари та консультації в школах і будинках дитячої творчості, постановки плейбек-театру для біженців.

У межах третього, інформаційно-просвітницького, напрямку висвітлюється робота Центру в соціальних мережах, систематизується інформація про можливості надання допомоги постраждалим, організацію їхнього життя і дозвілля. Проведено тренінги для медіавиробників з профілактики вторинної травматизації дітей під час висвітлення воєнних дій.

На виконання постанови Президії НАПН України від 18 вересня 2014 р. № 1-7/7-192 «Про участь НАПН України у відновленні функціонування освітньо-наукової сфери Донецької та Луганської областей» соціологічним підрозділом ІСПП започатковано моніторинг громадської думки і суспільних настроїв суб'єктів освітнього процесу на звільнених територіях Донбасу. У його рамках наприкінці 2014 року методом інтерв'ювання опитано 410 працівників освіти і 694 учні 10-11 класів ЗНЗ (інформацію про результати опитування подано до МОН України).

Отримані дані вказують на високий ступінь соціально-психологічної дезадаптованості опитаних, наявність у них ознак посттравматичних стресових розладів. При цьому деструктивні психоемоційні стани учнів, а також їхні далеко не однозначні політичні симпатії формуються радше під впливом батьків, найближчого соціального оточення, ніж учителів. Впливом найближчого оточення можна пояснити й той факт, що, на думку більшості педагогів, психоемоційний стан учнів не змінюється на краще (35 %) або й погіршується (30 %). Вкрай негативні соціальні наслідки може мати також тенденція примирення значної частини опитаних із тим, що в ситуації, яка склалась у регіоні, учні не здатні добре вчитися. Водночас за даними опитування чітко простежується, що педагогічні колективи на звільнених територіях здебільшого не можуть самотужки організувати навчально-виховний процес таким чином, щоб він справляв суттєвий вплив на підвищення рівня соціально-психологічної адаптованості школярів і тим паче – на їхню громадянську позицію. На заваді цьому стає, зокрема, психоемоційний стан самих педагогів, що засвідчує нагальну

потребу посилення як методичної, так і психологічної допомоги освітянам Донецької та Луганської областей.

Певний досвід надання такої допомоги нагромаджено виїзними бригадами науковців ІСПП. Відповідно до згаданої вище постанови Президії НАПН України розроблено спеціальні короткотермінові програми інтенсивного навчання і на їх основі здійснено низку заходів для шкільних психологів та педагогів звільнених територій. Так, спільно з Луганським обласним ІСПО, переміщеним нині до м. Северодонецька, 21 листопада 2014 року проведено першу обласну науково-практичну конференцію «Психологічна підтримка учасників навчально-виховного процесу освітніх закладів Луганської області в надзвичайних умовах», у якій взяли участь понад 150 працівників освіти 12-ти звільнених районів. Крім того, для шкільних психологів Лисичанська та Северодонецька проведено 2 триденні навчальні тренінги з методів інтенсивної роботи з травмою (охоплено понад 60 осіб). За участю фахівців ІСПП відбулися також практичні медіаосвітні та профорієнтаційні семінари в Лисичанській багатопрофільній гімназії та НВК «Гарант». Однак сьогодні продовження цієї роботи суттєво ускладнюється внаслідок майже цілковитої відсутності коштів на відрядження в установах НАПН України.

Дієвому вирішенню питань психологічної допомоги суб'єктам освіти в умовах воєнного протистояння на сході України сприяє поглиблення співпраці установ Академії з громадськими організаціями та зарубіжними партнерами. У лютому 2015 року ІСПП разом з Українським медіаосвітнім консорціумом провів за підтримки проекту Ради Європи «Зміцнення інформаційного суспільства в Україні» дослідження новітніх ризиків, пов'язаних з висвітленням збройного протистояння, з якими стикаються діти і підлітки в мережах Інтернет. У групових інтерв'ю та творчих роботах взяли участь діти із Запорізької, Луганської, Львівської, Полтавської, Харківської областей та м. Києва, у т.ч. вимушені переселенці (понад 300 осіб). З урахуванням результатів дослідження певною мірою переглянуто завдання Всеукраїнського медіаосвітнього експерименту, який здійснюється за наказом МОН України (від 27 липня 2011 року № 886). З метою підвищення його ефективності навчальну програму курсу «Медіакультура» для 9-11 класів спрямовано на розвиток патріотизму, розв'язання конфліктів у спілкуванні, зміцнення особистісної готовності протистояти інформаційній агресії.

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України (далі – УНМЦ) як головна методична організація психологічної служби, як і вся психологічна служба в цілому (додаток 2), відповідно до статей 21, 22 Закону України «Про освіту» та Положення про психологічну службу системи освіти України, яке затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 року № 616, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 23.07.2009 року за № 687/16703, здійснюють психологічний супровід та соціально-педагогічний патронаж, спрямований на надання соціально-педагогічної допомоги соціально незахищеним категоріям вихованців, учнів, студентів, зокрема дітей та учнів, переміщених із зони АТО, з метою подолання ними життєвих труднощів.

За даними щорічного моніторингу, який здійснюється науковцями УНМЦ, у психологічній службі системи освіти на кінець 2013–2014 навчального року нараховувалося 24311 працівників. У порівнянні з 2012–2013 навчальним роком кількість фахівців збільшилася на 777 працівників, або на 3,2 %. Це свідчить, що педагогічні колективи і керівники закладів освіти розуміють і підтримують діяльність практичних психологів і соціальних педагогів.

Для якісного забезпечення психологічного супроводу та соціально-педагогічно патронажу учасників навчально-виховного процесу працівниками УНМЦ спільно з відділом виховної роботи, позашкільної освіти та захисту прав дітей Міністерства освіти і науки України розроблено та направлено департаментам (управлінням) освіти і науки обласних та Київської міської державних адміністрацій, інститутам післядипломної педагогічної освіти низку нормативно-правових документів (додаток 3).

Надання соціально-психологічної допомоги для багатьох працівників психологічної служби є новим видом діяльності. Тому фахівці УНМЦ разом з представниками громадських організацій підготували 2 збірки методичних рекомендацій та практичний посібник, у яких наведено рекомендації з організації діяльності дітей у період переживання соціально-політичних конфліктних та постконфліктних ситуацій, а також роботи з педагогічними працівниками та батьками (додаток 4). Їх загальний наклад (7,5 тис. примірників) було оперативно розповсюджено, а електронні версії рекомендацій доступні наразі на сайтах МОН України, УНМЦ та НАПН України.

На виконання листа Секретаріату Кабінету Міністрів України від 22.09.2014 року № 35463/1/1-14 до листа Адміністрації Президента України від 18.09.2014 року № 03/1-01/347 щодо забезпечення виконання пункту 11 протокольного рішення за результатами наради від 16 вересня 2014 року щодо медичної реабілітації учасників антитерористичної операції на сході України УНМЦ зібрав та узагальнив інформацію про практичних психологів, які мають відповідну фахову підготовку для проведення психологічної реабілітації постраждалих під час антитерористичної операції.

Зважаючи на надзвичайну актуальність соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, які мають високий рівень стресу внаслідок воєнного конфлікту в Україні, Міністерство підтримало ініціативу Дитячого Фонду ЮНІСЕФ, який спільно з УНМЦ провів навчання для 400 практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів із Донецької, Дніпропетровської, Запорізької Луганської та Харківської областей з метою формування і вдосконалення навичок кризового консультивання. Натепер у Донецькій та Луганській областях сформовано команду із 40 практичних психологів та соціальних педагогів, які пройшли навчання та надають невідкладну соціально-педагогічну і психологічну допомогу дітям названих регіонів.

Із січня 2015 року розпочато проведення щомісячних одноденних нарад з метою надання методичної допомоги та супервізії для практичних психологів і соціальних педагогів Дніпропетровської, Запорізької, Харківської областей з питань надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги дітям, а також

розповсюдження інформаційних матеріалів серед педагогічних працівників, дітей та батьків.

За підсумками проекту розроблено програму освітньої діяльності та спецкурс для слухачів курсів підвищення кваліфікації практичних психологів і соціальних педагогів з проблеми «Навички кризового консультування та розвиток психосоціальної стійкості до стресу у дітей», яка була затверджена науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України.

У даний час разом із Фондом Ріната Ахметова здійснюється підготовка 300 фахівців для роботи з постраждалими внаслідок бойових дій на Донбасі. За результатами навчання готується до друку навчальний посібник для ВНЗ.

12–13 березня 2015 року разом з Міністерством і Міжнародним центром «ЛаСтрада – Україна» за підтримки посольства США було проведено навчальний семінар для керівників психологічних служб областей України на тему: «Аналіз та способи вирішення конфліктів: соціально-педагогічний аспект» (кількість учасників – 28).

За оперативним даними, що були узагальнені науковцями УНМЦ (березень 2015 року), понад 870 фахівців служби залучено до роботи у військкоматах з обстеження призовників, більше 120 – на волонтерських засадах; у роботі з переселеними учнями і студентами взяло участь понад 10800 фахівців служби, надано або надається допомога більш як 75 тисячам осіб цієї категорії постраждалих; роботу з батьками постраждалих дітей здійснюють більш як 8700 психологів закладів освіти, допомога надається більш як 42 тисячам батьків і членам сімей; понад 32 тисячам дітей і сімей учасників АТО надається допомога більш як 7000 психологами і соціальними педагогами закладів освіти; роботу з дітьми і сім'ями загиблих на Майдані, учасників АТО, інших воєнних дій здійснюють більш як 1000 фахівців, вони опікуються майже 2000 постраждалих цієї категорії; також близько 1000 фахівців опікуються більш як 3600 поранених і їхніх дітей. Загальна кількість різних категорій постраждалих, якими опікуються працівники психологічної служби системи освіти, становить майже 223 тисячі осіб.

Поряд з позитивними результатами в роботі з надання психологічної допомоги особам, які її потребують, **мають місце певні проблеми**, а саме:

- в останні місяці, всупереч позиції Міністерства освіти і науки України, спостерігаються негативні тенденції щодо скорочення чисельності працівників служби і методистів районних і обласних центрів (кабінетів) психологічної служби в Харківській, Рівненській та деяких інших областях України. Трапляються випадки негативного ставлення керівників закладів освіти до участі практичних психологів і соціальних педагогів у наданні професійної допомоги постраждалим дітям та їхнім сім'ям;

- окремі органи управління освітою, а також керівники навчальних закладів не виявляють належного розуміння потреби вивчення думок і настроїв учнівської та студентської молоді, вчителів і батьків, чинять перешкоди проведенню відповідних опитувань, безпідставно відмовляють у здійсненні навіть

тих досліджень, які передбачено Програмою спільної діяльності МОН України та НАПН України на 2014–2016 роки;

– суспільний запит на масову перепідготовку фахівців, що надають психологічну допомогу постраждалим, вимагає задіяння всіх наявних можливостей, зокрема потужного ресурсу єдиних в країні академічних установ психологічного профілю. Тим часом ці установи, які де-факто здійснюють таку перепідготовку, не мають на неї офіційного дозволу, що формально урівнює їхню діяльність з аматорськими спробами підвищення кваліфікації практичних психологів та соціальних працівників, тягне за собою низку проблем організаційного плану;

– новизна і складність завдань, які вирішують нині психологічні служби, актуалізують запит на створення в Україні централізованої системи стандартизації та сертифікації методик, необхідних для роботи з постраждалими, переміщеними особами та їхніми дітьми, сім'ями загиблих тощо. Особливої гостроти означена проблема набуває, зважаючи на потребу адаптації до місцевих умов методик, пропонованих зарубіжними фахівцями;

– негативні наслідки впливу воєнних дій та інформації про їхній перебіг на психоемоційний стан суб'єктів освіти посилює недостатня поінформованість учнів, учителів і батьків щодо необхідності, корисності та безпечності професійної психологічної допомоги, відсутність у вітчизняних ЗМІ присвячених їй просвітницьких програм і соціальної реклами.

Постають також інші проблеми, які засвідчують, що в умовах розв'язаної проти України гібридної війни робота з надання психологічної допомоги населенню стає одним з найважливіших напрямів забезпечення національної безпеки і, отже, потребує законодавчого, нормативно-правового та організаційного врегулювання на загальнодержавному рівні всього комплексу пов'язаних з її здійсненням питань. З огляду на це Міністерству освіти і науки України разом з іншими органами державної влади було б доцільно увійти з відповідними пропозиціями до РНБО України, до парламенту та уряду України.

Просимо розглянути доповідну записку і прийняти відповідне рішення, проект якого додається.

Академік-секретар
Відділення психології,
вікової фізіології та
дефектології НАПН України

С. Д. Максименко